

DAINIUS RAZAUSKAS

Idėjos, idealai ir ideologijos

Sielos ramsčiais, ramentais ir kalėjimo grotomis bemat pavirsta bet kokios sąvokos, sampratos ir taisyklės, vos tik tampa kuo nors daugiau nei sutartinės priemonės, nei įrankiai, ir jomis imama „remtis“. Vytautas Kavolis primena mums Vinco Mykolaičio-Putino nagrinėtą klausimą, „kas sulaiko žmogų nuo laisvės“, ir prieitą poetinę išvadą:

*Prie taisyklių priprato galva ir širdis,
Kaip prie ramščių augalas tėvo darže.¹*

Poetas tęsia:

*Tų taisyklių visa, kas gyvas, vengia:
Jos sielą kaip pakaruoklį kilpa pasmaugia.
O jei ne, tai samanom ir kerpėm padengia,
Kaip rąstą įmurusiam raugė.²*

Vincą Mykolaitį-Putiną atjaučia japonų dzeno meistras Daizecas Teitaras Sudzukis: „Pagal dzeną, gyventi reikia taip, kaip oru skrenda paukštis ar vandeniui plaukia žuvis. Vos tik atsiranda dirbtinumas, žmogus pasmerkta – jis nebėra laisvas. Jūs nebegyvenate taip, kaip turėtumėte gyventi, – jus ima kankinti aplinkybių tironija, jaučiatės suvaržytas ir prarandate nepriklausomybę. Dzeno tikslas – išsaugoti gyvybingumą, prigimtą laisvę, o visų pirmiausia – būties pilnatvę. Kitaip tariant, dzenas nori gyventi iš vidaus. Ne būti supančiotas taisyklių, o pats kurti savas taisykles.“³

Panašiai kalba tibetietis budistas Čiogjamas Trungpa: „Mes pasitelkiame visokius kategorijų rinkinius, stveriamės jų tarsi įrankių, kuriais viską rikiuojame. Ypač išplėtoti šio polinkio produktai yra ideologijos, idėjų sistemos, kurios racionalizuoja, pateisina ir sankcionuoja mūsų gyvenimus. Nacionalizmas, komunizmas, egzistencializmas, krikščionybė, budizmas – visi siūlo mums tapatybes, elgesio taisykles ir interpretacijas, koku būdu ir kodėl viskas yra taip, kaip yra.“⁴ „Bet iš tikrųjų nėra jokios nustatytos doktrinos, apie nieką, jokio pavyzdinio bylos aprašo, kaip viskas turėtų būti, jokio sąvado ar žinyno, kas visatai priderėtų.“⁵

Kitas tibetietis budistas, Tartangas Tulku, jautriai atskleidžia vidinę šio reiškinio pusę: „Kai tik išmokstame pamatinių susitarimų, kurie ir nustato mums įprastą tikrovę, pasijuntame jau žiną, „kaip viskas yra“. Ir kai tik padarome šią išvadą, toliau paprastai nebeklausiamo. Laikinus atsakymus priimdami kaip galutinius, mes patys užveriamo sau gilesnio pažinimo galimybę. Įstringame savo pačių paspėstuose spąstuose vidur bekrastės nežino-

mybės, kurios net nežinome esant nežinoma. Paradoksalu, bet ji lieka nežinoma tol, kol mes ją „jau žinome“. Kad galėtume pažinti ką nors nauja, pirmiausia turime pripažinti, jog esama kažko nežinoma.“⁶ „Skirtingos žinojimo sistemos, kiekviena siūlanti savus paaiškinimus ir savas technikas, savas interpretacijas ir savus metodus, palieka vienintelį atvirą klausimą: kurią iš jų priimti. Atskirose ypatingose žinojimo srityse (religija, politika ir t. t.) mes priversti pasirinkti iš palyginti nedidelio skaičiaus modelių bei tikėjimų. Tarsi rinktumės, kurią programą įsidiegti į kompiuterį, – su tuo tik skirtumu, kad ketiname užprogramuoti save pačius.“⁷

Panašiai kalba amerikietis psichoterapeutas Džonas Kabat-Zinas: „Visi mes nešiojamės savo idėjas bei vaizdinius apie tikrovę, paprastai nulemtus mūsų pasirinkto kelio ar perimtus iš kitų, iš perskaitytų knygų, iš televizijos, radijo, laikraščių, apskritai iš vyraujančios kultūros. Jie piešia mums paveikslus, kaip viskas yra ir kas vyksta. Todėl dažnai, užuot išvydę, kas priešais, ir išorėje, ir viduje, matome tik savo ar kieno kito mintis. <...> Jei nesame atidūs, galime net išvis pamiršti, kad įmanomas tiesioginis sąlytis. Galima visai prarasti ryšį su esminiais dalykais ir to net nežinoti. Galima gyventi savo pačių susikurtame sapne net nejaučiant trūkumo, įtrūkio, tarpo, šiaip jau visai nebūtino, kurį patys įterpėme tarp savęs ir patyrimo.“⁸ Šia prasme išties, sulig Hermanu Hese, „visas ligšiolinės žmonijos idėjų lobis sudėtas iš miegančios sielos sapnų“⁹.

Taigi idėjos, idealai ir ideologijos anaipol nenuskaidrina, neišryškina patyrimo, nepriartina žmogaus prie tiesioginės būties, ne atveria tikrovę, o veikiau priešingai – atitveria nuo jos ir mielai leidžiasi svarstomos, rūšiuojamos, rikiuojamos, ginčijamos ar ginamos visiškai nuo būties nusigręžus. Tai yra pažymėjęs Martinas Heidegeris: „Tokioms situacijoms, kai žmogų visiškai apleidžia būtis, ženklai yra „idėjų“ ir „vertybių“ lozungai.“¹⁰ Ir pasak Herberto Giunterio, „niekas taip nefalsifikuoja žmogaus būtį atitinkančių vertybių paieškoms kaip normos, idėjų, priedermės“¹¹.

Panašiai mokęs jau pats Buda: „Kai tik žmogus ima laikytis doktrinų, jis netenka savo laisvės. Jis tampa dogmatiškas, mano, jog jo tiesa vienintelė, o visa kita – paklydimas. Disputai ir konfliktai kyla dėl siaurų pažiūrų. Galima kalbėti be galo, gaišti brangų laiką, o kartais net sukelti karą. Prilipimas prie kokių nors pažiūrų yra didžiausia dvasios ugdymo kelio kliūtis. Tai sklūstis, neleidžiantis atverti durų, pro kurias įeina Tiesa. <...> Manydami, jog spaudžiame glėbyje tiesą, mes neatveriamo savo proto durų, net jei į jas beldžiasi tikroji Tiesa.“¹²

Budai antrina šiuolaikinis ceilonietiškojo budizmo atstovas ir tyrinėtojas Valpola Rahula: „Tiesai nereikia etiketų – ji nei budistinė, nei krikščioniška, nei hinduistinė, nei islamiška. Ji nėra kieno nors monopolija. Sektantiškos etiketės tik kliudo nepriklausomai prieiti Tiesą ir sukelia žmonių galvose vien žalingus prietarus.“¹³

Tokią išdžiūvusią, į tvirtai apibrėžtas sąvokas įstinguosią, prietarų paverstą „vienintelę tiesą“ su gyvos sąmonės praradimu taikliai yra palyginęs Justinas Marcinkevičius:

*tačiau tiesa suprantate tiesa
atšalęs dvasios guolis viso labo*¹⁴.

Džonas Kabat-Zinas tęsia: „Žmonės, prisirišę prie vienintelio požiūrio, nulemto kokios nors jų dvasinės „tiesos“, visose srityse yra pridarę daug žalos. Dar daugiau žalos pridarė žmonės, kurie, prisidengę dvasingumo skraiste, tiesiog siekia kitiems pakenkti, kad patenkintų savo godumą. Juolab kad mūsų idėjos apie dvasingumą įgudusiai ausiai ir šiaip neretai turi priegaidę „aš šventesnis už tave“. Siauras, pažodinis supratimas dvasią dažnai iškelia virš „grubaus“, „suteršto“, „paklydusio“ kūno, proto ir materijos. Tokioms pažiūroms atsivadę žmonės dvasinėmis idėjomis tik pasinaudoja tam, kad išvengtų gyvenimo.“¹⁵

Idėjos, idealai ir ideologijos – anaip tol ne aiškaus proto, sąmoningumo požymis, o veikiau atvirkščiai – užsimiršimo, proto aptemimo ir nesąmoningumo. Pasak Karlo Gustavo Jungo, „kai žmogus savo sąmoningame gyvenime yra valdomas instinktų, jo sąmonė vienašališkai pabrėš idėjų reikšmę. O kadangi sąmonė įtaka pasiekia sąmonę netiesiogiai ir nematomai formuoja jos požiūrį, gimsta kompromisinis darinys: instinktas slapčia tampa įkyria mintimi, praranda realumą ir sąmonės paverčiamas vienareikšmiu visuotiniu principu. Dažnai matome atsitinkant ir priešingai, kai asmuo, sąmoningai pripažįstantis idėjų pasaulį, pamažu priverčiamas patirti, kaip jo instinktas paslapčia paverčia jo idėjas sąmoninių troškimų instrumentu“¹⁶.

Du vienos lazdos galai: viename – nesąmoningų, todėl neabejotamų, neginčijamų „poreikių“, „interesų“ diktatūra; kitame – ją pateisinantis ir įteisintis, įtvirtinantis „idėjų“ bei „idealų“ voratinklis.

Todėl iš gausybės pagundų, viliojančių žmogų iš kelio, pasak H. Hesės, „visų didžiausioji yra toji, kuri skatina troškimą būti visai kitokiam nei esi, skatina sekti pavyzdžiu ir idealais, kurių pasiekti neįmanoma ir net nereikia siekti. Ši pagunda, ypač traukianti gabius žmones, yra pavojingesnė už vulgarią paprasto egoizmo grėsmę, nes atrodo kilni ir dora“¹⁷.

Idėjų bei idealų apgaulingumą dvasinėje veikloje pabrėžia minėto Daizeco Teitaro Sudzukio sūnus, irgi dzeno meistras, Šunrju Sudzukis: „Kai esate idealistiški, jus apninka savanaudiška idėja pasiekti savo tikslą. Bet vos tik jį pasiekiate, savanaudiškas protas tučtuojau sukuria kitą idėją, kitą tikslą. <...> Kadangi tikslo pasiekimas visada yra priešaky, jūs dabar aukositės dėl kokio nors būsimo idėlo, ir šis aukojimasis niekada nesibaigs“; tai ypač ryšku dzeno pratybose: „Jūs prarandate tikėjimą

savo pratybomis būtent tada, kai jos tampa idealistiškos. Į pratybas įsipynė savanaudiška pasiekimo idėja, todėl pratybos prarado grynumą.“¹⁸

Iš kitos pusės, kitais žodžiais, bet iš esmės panašiai yra pasakęs Vytautas Kavolis: „I d e a l a i apskritai tėra naudingi praktinėje veikloje. Sąžinės plotmėje jų nereikšmingumas tiesiai proporcingas jų tobulumui. Įpareigoja ne idealai, bet trūkumai, nes jie šaukiasi žmogaus jiems užpildyti“; ir pateikė ydingo idealų veikimo buitinį pavyzdį: „Galbūt „nusivylusios moterys“ nebepajėgia mylėti todėl, kad bando mylėti, kas turėtų būti (ar buvo), ir nejučiomis, prieš savo valią, išduoda, kas yra.“¹⁹

Ir Justinui Kubiliui pasirodė, kad „apie šventuosius idėlus tikrai verta žodelį tarti. Visada mane pribloškia žmogus, kuris sako: juk jie neturi jokių idealų! Taip ir nori paklausti – tai iš kur pats būsi gavęs? Juokai yra juokai, bet tie idealų „valdytojai“ kažkaip mikliai, žiūrėk, bus juos iškeitę į neblogus butus, sąskaitas banke ar šiaip į kokias privilegijas ir gėrybes. Bet juk tai ne bėda, – jie tų idealų daug turi, be to, ir papildomai gauti gali. Kai žiūri, kaip koks idealistas svaiginasi vartodamas savo idealus, ima kirbėti negera mintis, – juk tai tikras Lietuvos maras! Čia labai tiktų viena analogija: idealai – alkoholis (na, Karlas Marksas sakė, – opiumas liaudžiai)“; „Tad galėtume padaryti ir šiokią tokią išvadą: idealai, alkoholis, opiumas pasirodo esą atvirkščiai proporcingi kultūrai“²⁰. Visai kaip sakytą Jungo: juo daugiau idealų, tuo mažiau sąžinės – gyvo, savanaudiškų instinktų nesukaustyto sąmoningumo. Todėl išties „nieko gyvai žmogaus dvasiai nėra svetimesnio negu idėlogija“²¹.

Pasak ideologijų prigimtį įtaigiai svarsčiusio Vytauto Donielos, „autoritetizmas ir demokratizmas yra konkrečios dviejų radikaliai skirtingų mentalitetų išraiškos. Šie du mentalitetai yra atvirosi ir uždaroji dvasia, du socialiniai nusiteikimai, dvi skirtingos visuomeninės jėgos, kurios turi savus veikimo dėsnius. Specifinėse visuomeninio gyvenimo srityse šie du mentalitetai reiškiasi radikaliai skirtingomis formomis. Politinėje srityje uždaroji dvasia sieks autoritarinės struktūros, brėš aiškia linija tarp valdovo ir valdinio. Pažinimo srityje ji taip pat postuluos autoritetą: nustatys apriorines tiesas. Atvirosi dvasia, atvirkščiai, politinėje srityje paneigs radikalų skirtumą tarp valdovo ir valdinio, laikydama tokį skirtumą tik funkciniu (kas yra valdovas vienu metu, gali būti valdinys kitu metu, nes valdovas yra valdovas ne iš prigimties, bet tik kiek jis yra valdinis atstovas). Pažinimo srityje atvirosi dvasia pasireikš mokslu ir filosofija, kur kiekvienas teiginys yra atviras kritikai, nes nėra tokių teiginių, kurie būtų pažymėti neklaidingumo žyme. Atvirąją dvasią ženklina bruožas, kad ji neturi „oficialiosios“ idėlogijos. Jos tiesos yra geriausiu atveju faktinės tiesos, todėl kiekvienas gali jas kvestionuoti pagal savo išvalgą. Kaip ir moksluose, jei tai, kas atrodė esanti tiesa, pasirodo esanti klaida, ją reikia atmesti. Bet jei ji išlaiko kritikos ugnį, ji ir toliau yra tiesa. Uždaroji dvasia, atvirkščiai, postuluoja „oficialiąją“ idėlogiją – rinkinį teiginių, kurie pristatomi ne tik kaip teisingi, bet ir nekvestionuoti, vadinasi, virš kritikos. Todėl atvirosi dvasia operuoja faktais ir argumentais, tolerancija ir respektu (kas gali būti tikras, kad jis neklysta?).

Uždaroji dvasia, atvirksčiai, operuoja „paslaptimis“ ir praeikimais, kalėjimais ir koncentracijos stovyklomis²².

Vytauto Donielos „uždaroji dvasia“ – tai nuo savanaudiškumo visiškai priklausoma, todėl jį pateisinančių atramų *įsitvėrusi* sąmonė, o „atviroji dvasia“ – atramų neturinti, *nesitverianti* sąmonė. Kadangi visos sąmonės atramos iš esmės „kabo ore“ (pačios į nieką nesiremia, tėra pageidaujamos, trokštamos, teigiamos, o ne tikros), jas būtina turi *patvirtinti* ir palaikyti kiti. Vaizdžiai tariant, iš idėjų ir idealų suregzta ideologijos voratinklį, kad jis už ko nors laikytųsi ir tada juo būtų galima remtis, būtina užmesti kitiems ant galvų. Kaip tik todėl ideologija neišvengiamai yra nukreipta į kitus, kitiems primetama, juos verčia sau priemone ir siekia išnaudoti.

Tai yra pastebėjęs Vytautas Kavolis: „I d e o l o g i - n i s išnaudojimas pasireiškia tada, kai žmogaus sąmonė, užuot laisvai pasirinkusi, kaip naudotis kultūrinėmis sistemomis saviems tikslams, savos gyvenimo versmės palaikymui, paverčiama įrankiu, padedančiu palaikyti minėtųjų sistemų galią. Polinkis į ideologinį išnaudojimą yra itin aiškiai matomas monoteistinėse religijose ir jų sekulariose atšakose.“²³ Todėl, pavyzdžiui, ir XVI–XVIII amžiais „juo labiau Lietuva ideologiškai konsolidavosi, tuo ji politiškai silpnėjo“²⁴.

Paversti sąmonę ideologijos priemone iš esmės reiškia ideologijai žmogų paaukoti. Pirmiausia toks žmogaus aukojimas atliekamas mintyse – paneigiant savaiminę, nuo ideologijos nepriklausomą jo būtį, mąstymo laisvę, apskritai atmetant mąstymą kaip būdą tiesai pažinti ir paverčiant jį sarginiu šunimi išankstinėms „tiesoms“ – ideologijai ginti.

Aušra Pažėraitė šiuo atžvilgiu yra išskyrusi „intelektualų kaip oficialių, institucionalizuotų tikrovės apibrėžimų įteisinimo ekspertų vaidmenį. Pagrindinis tų inte-

lektualų uždavinys – palaikyti bendruomenei priimtina simbolinį pasaulį kaip vienintelę įmanomą ir neabejotiną tikrovę, t. y. tapti specialiuoju (šiuo atveju nacionalinę ar religinę) ideologiją aptarnaujančiu personalu, siekiančiu išlaikyti dominuojančio apibrėžimo savaime suprantamumą ir ginančiu jį nuo alternatyvių apibrėžimų, kurie pačiu savo buvimu verčia abejoti hegemoniškojo apibrėžimo savaime suprantamumu. Tokios abejonės gali būti interpretuojamos kaip destruktivos, pasaulio pamatus griauančios, socialinę tvarką ir integraciją ardančios, t. y. deviantiškos. O grupė, kuri palaiko tą alternatyvų pasakojimą, imama traktuoti mažų mažiausiai kaip eretiška“²⁵.

Betgi istorija žino perdėm daug pavyzdžių, kai toks žmogaus aukojimas ideologijai yra virtęs tiesioginiu žudymu. Mirčia Eliadė: „Actekams žmonių aukas įprasmino tikėjimas, kad jomis pamaitinamas ir sustiprinamas saulės dievas ir šiaip dievai. Esesininkams milijonų žmonių sunaikinimas koncentracijos stovyklose irgi turėjo prasmę, netgi eschatologinę. Jie tikėjo atstovaujį Gėriui prieš Blogį. Tuo pačiu tikėjo japonų lakūnai savižudžiai. Kas buvo Gėris naciams, žinome: šviesiaplaukis šiaurietis, jų vadinamas grynuoju ariju. Visi kiti jiems įkūnijo Blogį, patį Velnią. Tai kone savotiška manichėizmo atmaina: Gėrio kova prieš Blogį. Ankstyvuoju iranėniškuoju pavidalu toks dualizmas reiškė, jog užmušdamas rupūžę, gyvatę ar kokį kitą Velnio išperą tikintysis prisideda prie pasaulio apvalymo ir Gėrio pergalės. Nesunku įsivaizduoti, kaip šiems ligoniams, arba uoliems tikintiesiems, t. y. fanatikams – šiems šiuolaikiniams manichėizmo – pasirodo, kad Blogį įkūnija ištisos rasės: žydai, čigonai. Aukoti juos milijonais tad joks nusikaltimas – jie juk įkūnija Blogį, patį Velnią. Lygiai tas pat pasakytina apie gulagus ir komunistų apokaliptinę eschatologiją, jų didįjį „išvadavimą“:

jie mano save sukilus į kovą prieš Blogiui atstovaujantį priešą, kuris yra kliūtis Gėrio pergalei, Laisvės, Žmogaus pergalei ir t. t. Tuo jie visi prilygsta actekams: ir vieni, ir kiti tikėjo savo teisumu. Actekai tikėjo, kad padeda saulės dievui; naciai ir rusai tikėjo, kad vykdo istorinę lemtį.²⁶ Prie pavyzdžių pridurkime nukankintus filosofus, kaip įžymioji neoplatonikė Hipatija, kryžiaus karus, išžudytas išstisus bendruomenes, kaip katarai Pietų Prancūzijoje, pavienių eretikų, raganų deginimus ir t. t.

Tokią grėsmę Mirčia Eliadė mato tebesant iškilusią ir šiuolaikinei Vakarų kultūrai: „Visiškai įmanoma, kad mūsų paveldas, užuot buvęs kitų kultūrų perimtas ir praturtintas, gali būti atstumtas, paniekintas ir netgi sunaikintas. Savaimė suprantama, kad atominės bombos gali tiesiogine prasme sugriauti bibliotekas, muziejus ir net išstisus miestus. Tačiau atitinkama ideologija, arba ideologijos, irgi gali sėkmingai nušluoti juos nuo žemės paviršiaus. Tad ideologija iš tikrųjų yra didis nusikaltimas dvasiai.“²⁷ Mūsų eros pradžioje panašiai jau buvo nutikę.

Jungo sekėja Marija Luiza fon Franc ideologiją šiuo atžvilgiu prilygina apsidimui: „Per visą mūsų istoriją ligi pat šių dienų nuolat matome, kad jeigu tik individas, grupė ar net išstisus tauta pasiduoda šiam primityviam dvasiniam apsidimui – atsiduoda kokiam nors ideologiniam idėalui, vienokiam ar kitokiam rojaus sapnui, jie pasijunta begėdiškai teisūs žudyti dėl jo kitus. Jie nužmogėja. Pabandžius tokiems paprieštarauti, jie sakys, kad yra teisinga žudyti visus, kurie priešinasi jų idealui arba mėgina sutrukdyti jį įgyvendinti. Jie yra praradę žmogiškąją jautrumą, sąžinę, santykį su kitais. Tai apsidimas. Jie idėalapsėsti.“²⁸ Toks „regresyvus ideologinis apsidimas atskleidžia, kaip išstisus žmonių grupės, pasidavusios kokiam nors vaikiškai svajonei įkurdinti žemėje dangų, gali visai prarasti ryšį su tikrove ir pakeliui žudyte išžudyti viską aplinkui“²⁹.

Pasak Rolano Barto, „ideologija visą laiką bando užtušuoti pasaulio kūrimo tolydų procesą, paversti mitą amžinoje nuosavybėje esančiu sustingusiu objektu, inventorinti savąjį turtą, jį užbalzamuoti, įskiepyti realiam pasauliui kažkokios išganingos esencijos, kad sustabdytų jo raidą, neleistų jam rasti priebėgą kitokiose būties formose. Tuomet šiuos įtvirtintus ir sustingdytus turtus galima pagaliau suskaičiuoti“³⁰.

Priešnuodį savaip yra nusakęs Algirdas Julius Greimas: „Ne užsiangažavimai į kairę ar į dešinę, bet aukštesnio laipsnio užsiangažavimas – atsisakymas užsiangažuoti – sudaro, bent mums taip atrodo, šių dienų „kilnų stilių“, įeidamas į europietiškos aristokrato tradicijos vagą.“³¹

Šis, pasak Greimo, „aukštesnio laipsnio užsiangažavimas“ – tai tiesiog ištikimybė gyvai sąmonei, iš bet kokių „idėjų“ nuolat atitirpstantis, jokiais ramentais nesiramstantis gyvas sąmoningumas.

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA:

Bartas, Rolanas = Roland Barthes

Eliadė, Mirčia = Mircea Eliade

Franc, Marija Luiza, fon = Marie-Louise von Franz

Giunteris, Herbertas = Herbert V. Guenther

Heidegeris, Mārtinas (Martynas) = Martin Heidegger

Hesė, Hermanas = Hermann Hesse

Jungas, Karlas Gustavas = Carl Gustav Jung

Kabat-Zinas, Džonas = Jon Kabat-Zinn

Marksas, Karlas = Karl Marx

Rahula, Valpola = angl. Walpola Rahula

Sudzukis, Daizecas Teitaras = angl. Daisetz Teytaro Suzuki

Sudzukis, Šunrju = angl. Shunryu Suzuki

Tartangas Tulku = angl. Tarthang Tulku

Trungpa, Čiogjamas = angl. Chogyam Trungpa

¹ Vytautas Kavolis. *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994, p. 320.

² Vincas Mykolaitis-Putinas. *Lyrika*. Vilnius: Vaga, 1982, p. 183.

³ Daisetz Teytaro Suzuki. *An Introduction to Zen Buddhism*. Edited by Christmas Humphreys, foreword by C. G. Jung. London–Sydney: Rider Books, 1991 (1949), p. 64. Nelietuviškų asmenvardžių rašyba atskiru sąrašu pateikta straipsnio gale.

⁴ Chogyam Trungpa. *Cutting Through Spiritual Materialism*. Berkeley: Shambhala, 1973, p. 6.

⁵ Herbert V. Guenther, Chogyam Trungpa. *The Dawn of Tantra*. Berkeley–London: Shambhala, 1975, p. 85.

⁶ Tarthang Tulku. *Knowledge of Freedom: Time to Change*. Berkeley: Dharma Publishing, 1984, p. 25, plg. p. 291, psichologinius ideologijos susitvėrimo ir įsigalėjimo sąmonėje mechanizmus plačiau žr. p. 72–73, 132–133, 198–201 ir kt.

⁷ Tarthang Tulku. *Love of Knowledge*. Berkeley: Dharma Publishing, 1987, p. 253.

⁸ Jon Kabat-Zinn. *Wherever You Go, There You Are: Mindfulness Meditation in Everyday Life*. New York: Hyperion, 2005, p. 185.

⁹ Hermanas Hesė. *Demianus: Emilio Sinklerio jaunystės istorija*. Vilnius: Lietuvos kultūros fondas–Taura, 1990, p. 130.

¹⁰ Martynas Heidegeris. *Rinktiniai raštai*. Sudarė ir iš vokiečių kalbos vertė Arvydas Šliogeris. Vilnius: Mintis, 1992, p. 283.

¹¹ Herbert V. Guenther. *The Tantric View of Life*. Berkeley–London: Shambhala, 1972, p. 125.

¹² Thich Nhat Hahn. *Senasis baltųjų debesų kelias: Budos pėdsakais*. Kaunas: Mijalba, 2003, II, p. 25–26; dar žr. III, p. 16, 32, 54–55 ir kt.

¹³ Walpola Sri Rahula. *What the Buddha Taught*. London and Bedford: Gordon Fraser, 1978, p. 5, žr. išstisai p. 5–6, 62, išn. 2.

¹⁴ Justinas Marcinkevičius. *Vėlyvo vėjo vėliavos: Eilėraščiai*. Vilnius: Alma littera, 2009, p. 112.

¹⁵ Jon Kabat-Zinn. *Wherever You Go, There You Are*, p. 266.

¹⁶ Carl Gustav Jung. *Pasąmonės vaidmuo // Kultūra ir civilizacija*. Vilnius: Kultūros ir meno institutas–Gervėlė, 1999, p. 403–404. Ta pačia vaga apie vidines ideologijos šaknis kalba Tartangas Tulku (*Love of Knowledge*, p. 34–37).

¹⁷ Hermann Hesse. *Skaitymai minutėms: Mintys iš knygų ir laiškų*. Sudarė Volker Michels. Kaunas: Trigramas, 2001, p. 78–79.

¹⁸ Shunryu Suzuki. *Dzeno protas, pradinuko protas: Dzeno mokytojo Shunryu Suzuki neformalus pašnekesiai apie dzeną*. Kaunas: Mijalba, 2013, p. 85, 86.

¹⁹ Vytautas Kavolis. *Žmogus istorijoje*, p. 105, 108.

²⁰ Justinas Kubilius. *Prasmė – kaip gyvybė: Straipsniai, esė, etiudai*. Vilnius: Versus aureus, 2011, p. 107, 108.

²¹ *Ten pat*, p. 107.

²² Vytautas Doniela. *Atviroji ir uždaroji dvasia // Metmenys*, 1961, Nr. 4, p. 28.

²³ Vytautas Kavolis. *Civilizacijų analizė*. Iš anglų kalbos vertė Arūnas Gelūnas ir Marijus Žiedas. Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 271.

²⁴ V. Kavolis. *Žmogus istorijoje*, p. 386; įmanomo skirtingo santykio su ideologija analizę žr. 252, išn. 3.

²⁵ Aušra Pažėraitė. *Istoriškumo iššūkiai religinėms tapatybėms. // Sekuliarizacija ir dabarties kultūra*. Sudarytoja Rita Šerpytytė. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013, p. 425–426.

²⁶ Mircea Eliade. *Ordeal by Labyrinth: Conversations with Claude-Henri Rocquet*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1982, p.: 127.

²⁷ *Ten pat*, p. 67.

²⁸ Marie-Louise von Franz. *Archetypal Patterns in Fairy Tales*. Toronto: Inner City Books, 1997, p. 61, psichologinį aiškinimą žr. 63.

²⁹ *Ten pat*, p. 70.

³⁰ Rolanas Bartas. *Teksto malonumas*. Vilnius: Vaga, 1991, p. 129.

³¹ Algirdas Julius Greimas. *Iš arti ir iš toli: literatūra, kultūra, grožis*. Vilnius: Vaga, 1991, p. 303, plg. 361–363.